

جغرافیای اقتصادی دشت همدان - بهار در دوره اسلامی (از قرن سوم هجری تا اواخر دوره قاجاریه) بر اساس اسناد مکتوب تاریخی و جغرافیایی

محمد ابراهیم زارعی^۱

مصطفی رضایی^۲

چکیده

دشت همدان - بهار از دیرباز به لحاظ ویژگی‌های جغرافیایی و استراتژیکی، دارای الگوهای اقتصادی خاص و متفاوتی نسبت به مناطق پیرامون خود بوده است. توجه به همدان از سوی حکام در دوره سلاجقه نیز، نشان از اهمیت آن به واسطه جایگاه خاص آن در ایالت جبال داشته است. مقاله پیش رو به بررسی مهم‌ترین الگوهای معیشتی حاکم بر دشت همدان - بهار و تأثیر راه‌های ارتباطی و عوامل زیست‌محیطی بر اقتصاد این منطقه، می‌پردازد. پژوهش حاضر با بهره‌گیری از مطالعات کتابخانه‌ای (بررسی متون جغرافیایی و تاریخی دست‌اول دوره اسلامی)، با ماهیت تحقیقات تاریخی و با روش توصیفی - تحلیلی به تبیین وضعیت اقتصادی همدان از قرن سوم تا سیزدهم هجری پرداخته است. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که

^۱استاد گروه باستان‌شناسی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران، mohamadezarei@yahoo.com

^۲دانشجوی دکتری باستان‌شناسی دوران اسلامی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران، (نویسنده مسئول)،

rezaei.mostafaa@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۸/۱ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۱۱/۲۰

Copyright © 2010, IHCS (Institute for Humanities and Cultural Studies).

This is an Open Access article distributed under the terms of the **Creative Commons Attribution 4.0 International**, which permits others to download this work, share it with others and Adapt the material for any purpose

وجود دو فاکتور اساسی از جمله وضعیت زیست‌محیطی مساعد (آب‌وهوای معتدل کوهستانی با خاک حاصلخیز) و دیگر قرار گرفتن همدان بر سر مهم‌ترین مسیرهای ارتباطی شرق به غرب و بالعکس، به ترتیب عاملی بر کشت و فراوانی انواع محصولات کشاورزی و نیز حضور بازرگانان و تجار داخلی و خارجی در این شهر بوده است که به تبع آن، رونق اقتصادی این منطقه را به دنبال داشته است.

واژگان کلیدی: دشت همدان - بهار، جغرافیای اقتصادی و الگوهای معیشتی، اسناد مکتوب، دوره اسلامی

۱. مقدمه

علم مطالعه مکان، پراکندگی و سازمان فضایی فعالیت‌های اقتصادی در یک منطقه، در اصطلاح «جغرافیای اقتصادی» نامیده می‌شود. این علم شاخه‌ای از جغرافیای انسانی است که از تولید، توزیع و مصرف فرآورده‌های مختلف بحث می‌کند. علم اقتصاد، به‌طور کلی به بررسی کوشش انسان در خصوص شیوه‌های تولید، مصرف و چگونگی روابط پدیده‌های اقتصادی، فلسفه و نظریه‌های این علم می‌پردازد و حال آنکه جغرافیای اقتصادی ما را از نتیجه تلاش‌ها و کوشش‌های انسان در مورد تولید، مصرف و توزیع ثروت در مناطق مختلف آگاه می‌سازد. در این شاخه از جغرافیا، توجه خاصی به موقعیت فعالیت‌های اقتصادی هم از جنبه عملی و هم از جنبه نظری (تئوریک) می‌شود (فطرس، ۱۳۳۸: ۵۲-۵۳؛ مطیعی لنگرودی، ۱۳۷۲: ۳۳۶-۳۳۵). در مطالعه سیمای شهرها، علی‌الخصوص در مطالعات تاریخی، توجه به وضعیت جغرافیای اقتصادی و عوامل مؤثر بر آن، از جمله فاکتورهای اساسی در مطالعه جغرافیایی مکان‌ها به شمار می‌آید. به‌عبارت‌دیگر در جغرافیای اقتصادی، نظریه‌های اقتصادی بحث نمی‌شود، بلکه مشاهدات و ملاحظات مربوط به اقتصاد و جغرافیا را شامل می‌شود. ملاحظات در خصوص آب‌وهوا، رفتار انسان در طبیعت، سایر عوامل جغرافیایی و شناخت ویژگی‌های اقلیمی و تأثیر آن بر محصولات کشاورزی، پرورش احشام، شناخت منابع طبیعی از قبیل آب‌و‌خاک، جنگل، مرتع و معادن برای تولیدات صنعتی، راه‌ها و بنادر، آبراهه‌ها برای مواصلات و حمل‌ونقل محصولات کشاورزی، صنعتی و منابع طبیعی برای تولید نیرو و سوخت مورد مطالعه قرار می‌گیرد. دسترسی آسان به منابع آبی نیز از دیگر فاکتورهای مهم در مطالعه جغرافیای اقتصادی محسوب می‌شود که نقش

اساسی در الگوهای معیشتی رایج در هر منطقه ایفا می‌کند (آذرخش و فیاض انوش، ۱۳۹۴: ۲؛ محتشم نوری، ۱۳۸۸).

علی‌رغم جایگاه مهم همدان در تاریخ ایران و نیز علی‌رغم قدمت زیاد همدان پژوهی، متأسفانه جنبه‌های مختلف حیاتی این شهر از جمله جنبه‌های اقتصادی و معیشتی برجای‌مانده در اسناد مکتوب، در میان پژوهش‌های نوین، مغفول مانده است. با این وجود، با بهره‌گیری از اطلاعات مستند برجای‌مانده از این شهر می‌توان تا حدودی، بازسازی قابل قبولی از روند وضعیت اقلیمی و تأثیر آن بر الگوهای معیشتی، مسیرهای ارتباطی، وضعیت کشاورزی، صنایع و معادن، تجارت منطقه‌ای و فرا منطقه‌ای و... ارائه کرد. مهم‌ترین مسئله‌ای که بارها در متون تاریخی دیده می‌شود، وضعیت اقلیمی مساعد این شهر در فصول بهار و تابستان است که، به بهشت و عروس شهرهای ایران مانند شده است. در مسیر قرار گرفتن همدان چه به لحاظ ارتباطی - تجاری و چه به لحاظ لشکرکشی و هجوم اقوام مختلف به این منطقه نیز، باعث حضور بازرگانان و تجار اقوام ملل دیگر در آن بوده است. با توجه به ابهامات موجود، در این پژوهش سعی بر آن است تا با استفاده از اسناد مکتوب قرن سوم تا سیزدهم هجری، بازسازی قابل قبولی از وضعیت کلی الگوهای معیشتی رایج در این منطقه، مورد بررسی و تحلیل قرار گیرد. این پژوهش تلاشی است برای پاسخگویی به پرسش‌هایی از قبیل: ۱- عوامل محیطی و جغرافیای طبیعی همدان چه نقشی بر معیشت مردم در طول دوره اسلامی داشته است؟ ۲- مهم‌ترین الگوهای معیشتی حاکم بر این منطقه، در بازه زمانی مورد مطالعه، شامل چه مواردی است؟

۱.۱. روش تحقیق

در این پژوهش کوشش شده است با استفاده از ماهیت تحقیقات تاریخی مبتنی بر مطالعات کتابخانه‌ای از جمله جمع‌آوری و جمع‌بندی اسناد و اطلاعات تاریخی مکتوب در گزارش‌های جغرافی‌نویسان، مورخان و سیاحان درون و برون‌مرزی سده سوم تا سیزدهم هجری، وضعیت معیشتی حاکم در منطقه مورد مطالعه بازسازی قرار گیرد تا بر اساس آن چشم‌انداز مستندی از اوضاع اقتصادی شهر همدان ارائه شود. از آنجایی که نخستین اشارات در خصوص موضوع مورد مطالعه در اسناد سده سوم و چهارم هجری دیده می‌شود و بیشترین آن نیز از اسناد دوره‌های متأخرتر اسلامی (صفویه - قاجاریه) برجای‌مانده است، بازه زمانی مورد پژوهش در اینجا شامل بررسی متون موجود از سده سوم هجری تا اواخر دوره قاجاریه را شامل می‌شود. در پژوهش حاضر، تعداد ۳۴ منبع دست‌اول مورد بررسی و

تحلیل قرار گرفته‌اند. لازم به ذکر است که حوزه مورد مطالعه در این پژوهش بر اساس اشارات تاریخی مکتوب علاوه بر خود شهر همدان، منطقه زیست‌محیطی همدان - بهار است که یک حوزه زیست‌محیطی و فرهنگی وسیع و غنی یکپارچه را در بر می‌گیرد.

۲.۱. پیشینه پژوهش

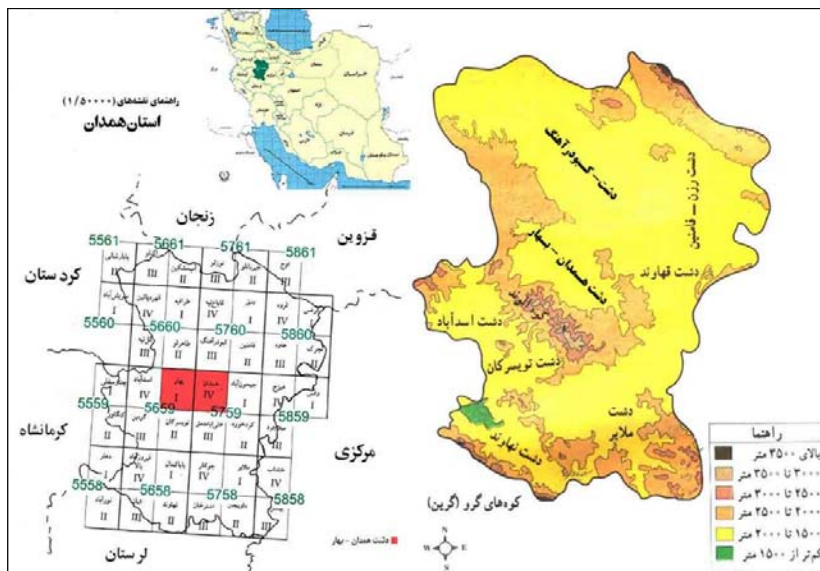
در زمینه جغرافیای اقتصادی همدان در طول دوره اسلامی در کتب و مقالات منتشر شده، تاکنون مطالعات هدفمندی در رابطه با شناخت وضعیت معیشتی این شهر در بازه زمانی مورد پژوهش بر اساس اسناد مکتوب، صورت نپذیرفته است. با این حال در برخی از تک‌نگاره‌های موجود، اشارات مختصری بر اساس اسناد دست‌اول در رابطه با موضوع پژوهش دیده می‌شود که مهم‌ترین آن‌ها عبارت‌اند از: تذکره جغرافیای تاریخی ایران (بخش ری و همدان)؛ (بارتولد، ۱۳۰۸)، جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت‌های شرقی (فصل سیزدهم: ایالت جبال)؛ (لسترینج، ۱۳۶۴)، همدان نامه - بیست گفتار درباره مادستان (اذکائی، ۱۳۸۰)، جغرافیای تاریخی و ... زیستگاه‌های دره‌ای الوند (گروسین، ۱۳۸۳)، «جغرافیای تاریخی و شهری همدان در سده‌های نخستین اسلامی»؛ (احمدی منش، ۱۳۹۰)، «ساختار کالبدی - فضایی شهر همدان از آغاز دوره اسلامی تا پایان دوره قاجار بر اساس مدارک و شواهد موجود»؛ (زارعی، ۱۳۹۰)، شکوه الوند (جهان پور، ۱۳۹۱)، «هویت تاریخی جغرافیای همدان در متون مورخان اسلامی از آغاز تا عصر قاجار»؛ (یغمایی و پور شعبانیان، ۱۳۹۳).

۲. موقعیت و ویژگی‌های جغرافیایی دشت همدان - بهار

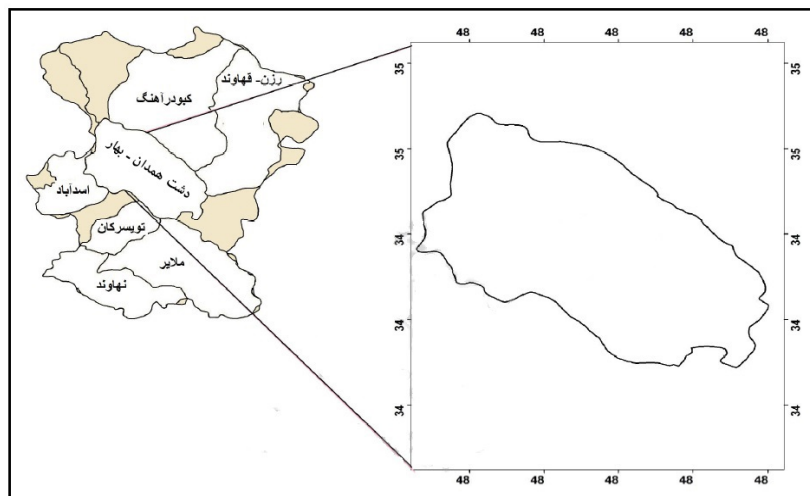
همدان فرهنگی در منطقه غرب ایران و در جوار زاگرس مرکزی قرار گرفته است. منطقه زاگرس مرکزی از گذشته‌های دور در برگیرنده منطقه‌ای در طول شاهراه خراسان بزرگ است که مسیر طبیعی بغداد به همدان به شمار می‌آید (هول، ۱۳۸۱: ۵۱). این مسیر مهم‌ترین کانال ارتباطی ایران به بین‌النهرین است که از دوره پیش از تاریخ تا دوره معاصر جهت تبادل کالا، اطلاعات، لشکرکشی‌های نظامی، سفرهای زیارتی و ... مورد استفاده بوده است (دوپلانول، ۱۳۸۶: ۵۴۷)؛ (تصویر ۱). حوزه آبریز دشت همدان - بهار که به سیمینه‌رود نیز موسوم است با وسعت ۲۴۵۹ کیلومترمربع در دامنه شمالی ارتفاعات الوند دره وسیعی که از دو طرف به کوه‌های بلند واقع شده، قرار دارد. وسعت دشت ۸۸۰ کیلومترمربع و گسترش سطحی آبخوان اصلی دشت ۴۶۸ کیلومترمربع است که در حدفاصل ارتفاع ۱۷۰۰ تا ۱۸۰۰

متری از سطح دریا واقع شده و کمترین وسعت در بین دشت‌های منطقه همدان را در بر می‌گیرد. این دشت از معبر باریکی در ناحیه شمالی با دشت‌های کبودرآهنگ و قهاوند ارتباط هیدروژئولوژیک دارد. اکثر آب‌ها و رودخانه‌هایی که از بخش‌های شمالی و غربی کوهستان الوند جاری می‌شوند همگی به این دشت سرازیر می‌شوند. خروجی حوزه در ناحیه شمالی این منطقه (اراضی کوشک‌آباد در ارتفاع ۱۶۸۰ متری) واقع و سفره آب زیرزمینی آن با دشت‌های کبودرآهنگ و قهاوند ارتباط هیدروژئولوژیک دارد. جریان آب‌های زیرزمینی در این دشت از غرب و جنوب غربی به طرف مرکز دشت و در جهت شمال شرقی در جریان است. شاخص‌ترین رودخانه‌های جاری در این حوزه زیستی عبارت‌اند از: سیمینه‌رود، بهادریگ و قره‌آغاج (زارع ابیانه، ۱۳۹۲: ۶۸؛ نوذری و زالی، ۱۳۹۲: ۲۸۰-۲۸۱؛ فرهنگ جغرافیایی آبادی‌های کشور جمهوری اسلامی ایران - فرهنگ جغرافیایی همدان، ۱۳۷۶: ۷۵). دشت سیمینه‌رود به علت آبرفتی بودن دارای خاک حاصلخیزی است. امروزه شهرهای همدان، جوقان، مریانج، بهار، لالچین، مهاجران و صالح‌آباد مهم‌ترین نقاط شهری واقع در این حوزه زیستی محسوب می‌شوند (سدهی و رحمانی، ۱۳۸۳: ۴۳). رشته‌کوه الوند و شهر همدان در جنوب و جنوب شرق این دشت قرار دارد و از جهت غرب نیز به کوه‌های آهکی پراکنده غربی منتهی می‌شود. این دشت به لحاظ مختصات جغرافیایی UTM از جهت غربی در مختصات ۲۵۵۴۲۷,۹۳ ME، ۳۸۶۹۴۴۹,۵۵ MN، از جهت شرقی در ۲۹۶۳۷۵,۰۰ ME، ۳۸۶۳۴۸۵,۸۹ MN، از جهت شمالی در ۲۶۹۲۱۹,۵۳ ME، ۳۸۸۴۳۳۷,۱۸ MN، و از جهت جنوبی در ۲۸۷۴۲۴,۸۴ ME، ۳۸۴۹۶۶۱,۱۲ MN منطقه ۳۹S قرار دارد (فرهنگ جغرافیایی شهرستان‌های کشور - شهرستان همدان، ۱۳۸۰: ۶۳؛ فرهنگ جغرافیایی آبادی‌های کشور جمهوری اسلامی ایران - فرهنگ جغرافیایی همدان: ۱۳۷۶: ۷۵؛ نوذری و زالی، ۱۳۹۲: ۲۸۱). حدود اربعه محدوده دشت همدان - بهار شامل:

- از سمت شمال به خط‌الرأس ارتفاعات کمر زرد و شیخی‌جان.
 - از سمت شرق به خط‌الرأس ارتفاعات ارجنی و قوش قیسی.
 - از سمت غرب به خط‌الرأس ارتفاعات آلمابلاغ، شیخی‌جان و محدوده‌های مطالعاتی ممنوعه اسدآباد.
 - از سمت جنوب به خط‌الرأس ارتفاعات الوند (سدهی و رحمانی، ۱۳۸۳: ۴۳)؛
- (تصویر ۱ - ۳).

تصویر ۱: مختصات جغرافیایی دشت همدان - بهار (محمدی و شعبانی، ۱۳۹۵: ۱۳۷)

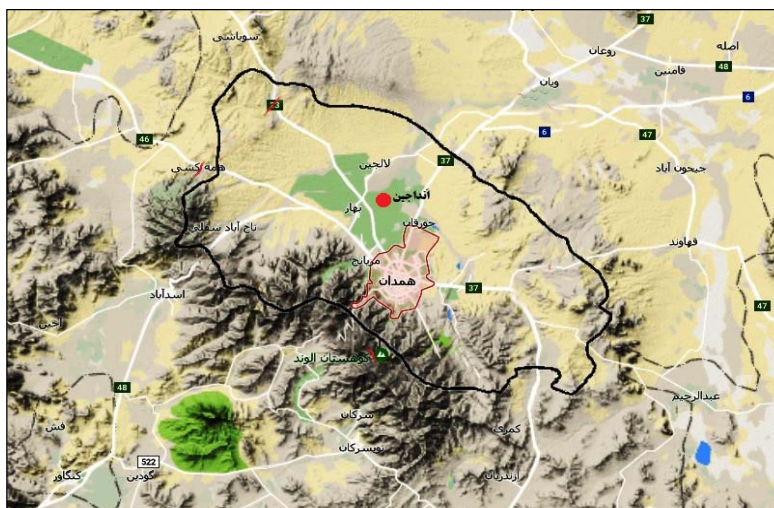
تصویر ۳: موقعیت جغرافیایی دشت همدان - بهار (زارع ایبانه، ۱۳۹۲: ۶۹)

دشت همدان - بهار از نظر اقلیمی، دارای آب و هوای خشک و رژیم بارندگی آن از تیپ اقلیم مدیترانه‌ای است. به لحاظ بارش، این حوزه جزو نواحی نیمه‌خشک ایران محسوب

می‌شود. این منطقه در فصول مختلف دارای آب‌وهوای متغیری است. به‌طورکلی منطقه همدان - بهار دارای زمستان‌های سرد و طولانی و تابستان‌های تقریباً گرم و خشک است. از مهم‌ترین عوامل تأثیرگذار در آب‌وهوای این منطقه، می‌توان به عرض جغرافیایی، ارتفاعات اطراف (نزدیکی به رشته‌کوه‌های زاگرس)، ارتفاع مکان، امتداد کوه‌ها، وجود کوه‌های مرتفع، رودخانه‌ها و چشمه‌سارها، جابه‌جایی توده‌های هوا و فاصله از دریا اشاره نمود که حداقل حدود ۲۰۰ روز از سال این منطقه را تحت تأثیر قرار می‌دهد (سالنامه آماری استان همدان، ۱۳۹۴؛ فرهنگ جغرافیایی شهرستان‌های کشور - شهرستان همدان، ۱۳۸۰: ۲۴-۲۳). متوسط آمار بارندگی سالانه در دوره آماری ۳۹ ساله بر اساس داده‌های ایستگاه باران‌سنجی همدان، سد اکباتان و آق کهریز (بهادریگ)، ۳۲۴ میلی‌متر است (نوذری و زالی، ۱۳۹۲: ۲۸۰). جبهه جنوبی و جنوب غربی دشت همدان - بهار به سلسله کوه‌های الوند منتهی می‌شود که به‌شدت تحت تأثیر آب‌وهوایی این ارتفاعات قرار دارد. جابه‌جایی توده‌های هوا در تعیین نوع آب‌وهوای هر منطقه نقش مهمی دارد. مجموعه این عوامل باعث شده تا همدان همیشه به‌عنوان یکی از شهرهای بیلابقی و خوش آب‌وهوای ایران در فصول بهار و تابستان مطرح باشد. این منطقه به علت دارا بودن زمستان‌ها و یخبندان‌های طولانی از مناطق سردسیر کشور محسوب می‌شود (فرهنگ جغرافیایی شهرستان‌های کشور - شهرستان همدان، ۱۳۸۰: ۲۴-۲۳).

کوهستان الوند به‌واسطه ارتفاع نسبتاً بلند، دارای چشمه‌ها و رودخانه‌های پرآبی است که همگی آن‌ها به سمت دشت‌های پیرامونی در جریان‌اند. اکثریت آبراهه‌های جاری از این ارتفاعات به دشت همدان - بهار (دلتای الوند) منتهی می‌شوند که این خود عاملی مهم در تأمین آب منطقه و کشاورزی پررونق آن، به شمار می‌آید (فرهنگ جغرافیایی کوه‌های کشور، ۱۳۸۱: ۵۰۱). این منطقه به علت وضعیت زمین‌شناسی و اقلیمی منطقه‌ای که در آن قرار دارد، همواره دارای خاک حاصلخیز با توان کشت و باروری بالا (خاک‌های آنتی سولز و اینسپتی سولز/از نوع رسی - شنی مایل به رنگ سیاه) جهت کشاورزی و شکل‌گیری مراتع غنی برای چرای دام است. علاوه بر آن، وجود چین‌خوردگی‌ها در جهت غربی و جنوبی کوهستان الوند باعث شکل‌گیری دره‌های حاصلخیز و پر آب (دره ماوشان رود، دره عباس‌آباد، و دره مردابیک) در کناره‌ی دشت همدان شده است (گروسین، ۱۳۸۳: ۳۵-۳۴).

در نواحی دشتی و دشت‌های دامنه‌ای همدان به دلیل شیب کم زمین، خاک حاصلخیز، آب‌های سطحی و زیرزمینی مطلوب، فعالیت‌های کشاورزی، رونق زیادی نسبت به مناطق کوه‌پایه‌ای دارد. در داخل دره‌ها و حاشیه رودخانه نیز بیشتر باغات، تاکستان و قلمستان دیده می‌شود (سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، ۱۳۸۰: ۶۰-۵۷). وضعیت اقلیمی مساعد منطقه همدان و نیز دسترسی به منابع آب، بی‌تأثیر بر رشد محوطه‌های دوره اسلامی دشت همدان - بهار و نیز وسعت شهر همدان، نبوده است. در واقع یکی از فاکتورهای اصلی در رونق و گسترش استقرارها در این منطقه، منابع آبی فراوان است (شعبانی، ۱۳۹۴). این منطقه با زمستان‌های نسبتاً سرد و تابستان‌های معتدل، مراتع چرای بهاره و تابستانه را برای عشایر فراهم می‌کند، تا آن حد که عشایر استان‌های هم‌جوار هرساله به این منطقه از کشور کوچ بیلاقی می‌کنند (جهان پور، ۱۳۹۱: ۲۶۳؛ زنده‌دل، ۱۳۷۶: ۳۰؛ آقامحمدی و شرفی، ۱۳۹۰: ۸۶۸۷).

تصویر ۲. محدوده تقریبی دشت همدان - بهار به همراه تغییرات نگارندگان

(www.googlemaps.com)

۳. جغرافیای اقتصادی

۳.۱، راه‌های ارتباطی

همدان از دیرباز در مسیر چندین راه مهم قرار گرفته است و همواره این شهر را به سایر نقاط مهم کشور مرتبط می‌سازد؛ به همین دلیل همیشه به‌عنوان یک مرکز تجاری و صنعتی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده است. به لحاظ موقعیت جغرافیایی، دشت همدان - بهار در مسیر یکی از اصلی‌ترین راه‌های شرق به غرب قرار گرفته است. با توجه به پژوهش‌های نوین، یکی از مسیرهای شاهراه خراسان بزرگ (از بابل و بغداد تا مرو و بلخ) همان جاده «سمیرامیس» افسانه‌ای، «جاده لاجورد» دوران بابل و آشور، «جاده ابریشم» عصر اشکانی و ساسانی، و راه حجاج دوران اسلامی از دشت همدان می‌گذشته است. در دوره هخامنشی «جاده شاهی» نیز از اصطخر و شوش، مستقیم با عبور از دره‌های طولانی درون زاگرس جنوبی، سرانجام به هگمتانه می‌رسید و در آنجا به خطوط مزبور متصل می‌شد (اذکایی، ۱۳۸۰: ۴؛ احمدی منش ۱۳۹۰: ۱۲). به‌بیانی دیگر، از جمله مهم‌ترین مسیرهای تجاری ایران در دوران تاریخی، جاده شاهی بوده که از بابل شروع می‌شد و با گذر از تنگنای زاگرس به کرمانشاهان و اکباتان می‌رسید. شاهراه مبادلات بازرگانی خراسان بزرگ نیز از طریق بابل، سر پل ذهاب، بیستون، همدان و ری، آسیای غربی را به آسیای مرکزی پیوند می‌داد. از آنجا به ری می‌رفت و در امتداد جنوب البرز به بلخ می‌رسید (همان، ۱۳۸۰: ۴). این منطقه، از یک‌سو بر سر راه حمل کالا از طریق تبریز به نواحی آسیای صغیر (ترکیه امروزی)، دریای سیاه و طرابزون بوده و از سوی دیگر، در مسیر حرکت به مناطق جنوب غرب ایران و کشور عراق (به‌خصوص شهرهای بصره و بغداد) قرار داشته است (بارتولد، ۱۳۰۸: ۱۵۶).

در دوره اسلامی به‌خصوص از سده سوم تا هشتم هجری مورخان و جغرافی‌نویسان اشارات مفیدی به مسیرهای همدان با مناطق هم‌جوار کرده‌اند که تا حدودی می‌توان با مهم‌ترین و اصلی‌ترین راه‌های این منطقه با مناطق هم‌جوار آشنا شد. این مسیرها عبارت‌اند از ۱- مسیر همدان - حلوان (اصطخری، ۱۳۴۰: ۱۶۳-۱۶۲؛ ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۰۳-۱۰۲؛ ابن خردادبه، ۱۳۷۱: ۲۴؛ ابن رُسته، ۱۸۹۲: ۱۶۸-۱۶۷؛ مقدسی، ۱۳۶۱: ۶۰-۵۹؛ مستوفی قزوینی، ۱۳۳۶: ۱۶۴) که از مناطق غربی کشور، از جمله شهرهای اسدآباد، کنگاور، بیستون و... عبور می‌کرده است. ۲- مسیر همدان - قزوین (همان، ۱۳۴۰: ۱۶۳) که از شهرهای رزن و آوج می‌گذشته است. ۳- راه جنوبی همدان (راه دمه، رامن و خوزستان) که از شهرهای جوکار، ملایر، بروجرد به سوی مناطق جنوبی کشور در جریان بوده است (همان‌جا، ۱۶۳).

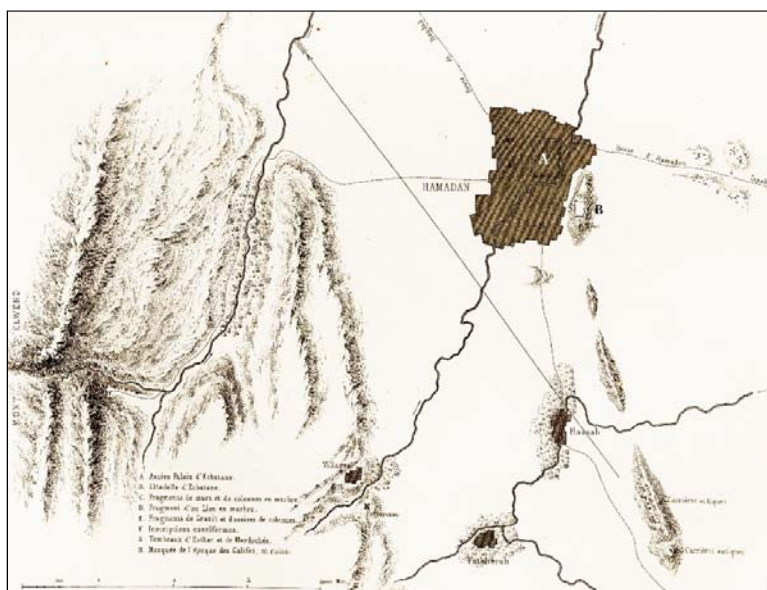
۴- مسیر همدان - ساوه (ابن خردادبه، ۱۳۷۱: ۲۵؛ ابن رسته، ۱۸۹۲: ۱۶۸-۱۶۷) که از بخش‌های شرقی همدان از جمله شهرهای رزن، فامنین، غرق‌آباد و... عبور می‌کرده است.
۵- راه همدان - سلطانیه (مستوفی قزوینی، ۱۳۳۶: ۱۶۴)، راه شمالی که از شهرهای شیرین سو و کبودرآهنگ گذر می‌کرده است.

اولیا چلبی (۱۳۱۴: ۳۴۶) که در اواسط دوره صفوی از شهر همدان دیدن نموده از چهار دروازه آن به نام‌های دروازه قم، بی ستون، درگزین و بغداد نام می‌برد که احتمالاً از مهم‌ترین مسیرهای ارتباطی همدان با مناطق مذکور در آن زمان، به شمار می‌آمدند. در دوره قاجاریه نیز با توجه به اشارات سیاحان خارجی، راه اصلی تهران به کربلا و بغداد (بغداد به تهران) از داخل دشت همدان عبور می‌کرده است (پولاک، ۱۳۶۸: ۳۰۹؛ گروته، ۱۳۶۹: ۱۸۳؛ کرزن، ۱۳۷۳ ج ۲: ۶۸۶). جیمز موریه (۱۳۸۶: ۳۰۹) در همین دوره همدان را، از شاهراه‌های بازرگانی شمال برای تجارت با بغداد از طریق کرمانشاه بر می‌شمرد. مسیر تجاری تبریز به اصفهان نیز با عبور از دشت همدان میسر بوده است. در نقشه ترسیمی اوژن فلاندن (Flandin, 1851 a: 24) از شهر همدان و حومه‌اش، به چهار مسیر ارتباطی اصلی این شهر با شهرهای اطراف اشاره شده است که عبارت‌اند از مسیر اصفهان، بغداد، بروجرد و توپسیرکان (شکل ۱). هاینریش بروکشن (۱۳۶۷ ج ۲: ۳۲۶) نیز در خصوص راه‌های تجاری همدان آورده است: «همدان چون محل تلاقی چند راه تجاری بزرگ است نسبت به اصفهان اهمیت بیشتری دارد، راه تجاری بغداد به تهران، از همدان می‌گذرد، و راه دیگری نیز از آن به مرز ترکیه می‌پیوندد...». به علت رونق رفت‌وآمد کاروان‌های بازرگانی به شهر همدان، از آن به‌عنوان «مرکز انبار مال‌التجاره» و «انبار ایران» یاد شده است که هر کالا و هر کاروانی که قصد حرکت از این مسیرها را داشته، در این شهر اقامت می‌کرده است (جکسن، ۱۳۸۷: ۱۷۱؛ بارتولد، ۱۳۰۸: ۱۸۹؛ زارعی، ۱۳۹۰: ۷۵). با توجه به اشارات سیاحان، از شهر همدان مایحتاج سایر ولایات و ایالت‌های مجاور تأمین می‌شده است و این شهر احتیاجی به تأمین مایحتاج خود از سایر مناطق به‌خصوص بغداد نداشته است (تاواریه، ۱۳۳۶: ۱۹۷).

با توجه به اسناد برجای‌مانده از قرون نخستین اسلامی تا دوره صفویان؛ همدان به لحاظ موقعیت خاص جغرافیایی و نزدیکی به مرزهای عراق عرب محل عبور یکی از مهم‌ترین مسیرهای ارتباطی به‌حساب می‌آمد. کلیه کالاهای صادراتی کشور به‌طرف بازارهای غرب، ابتدا به همدان حمل می‌شده و از طریق دو راه شمالی (سنندج، موصل - ماردین - ارفا - تا

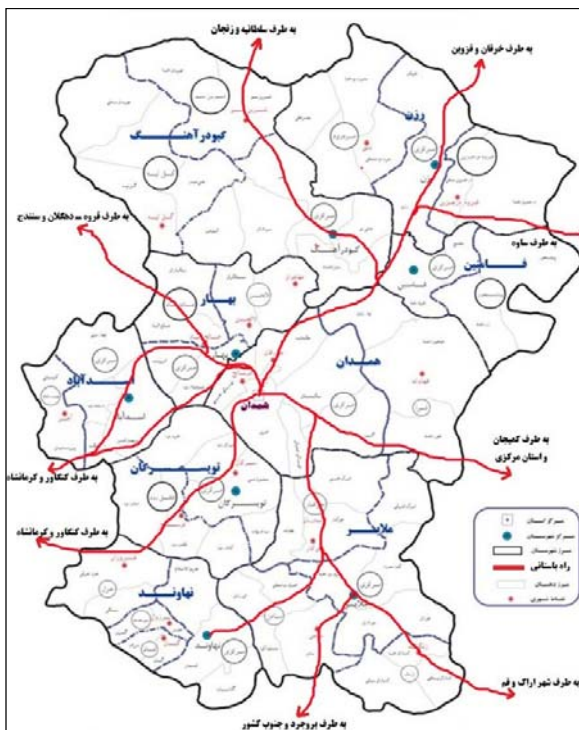
جغرافیای اقتصادی دشت همدان... ۱۱

حلب) و غربی (کنگاور - قرمیسین - بغداد - موصل) و با عبور از کوه‌های زاگرس به سمت شمال، مرکز و جنوب عراق، به سایر نقاط منتقل می‌شده است (یغمایی و پورشعبانین، ۱۳۹۳: ۴۰)؛ (شکل ۲).

شکل ۱: نقشه اوژن فلاندن و پاسکال کست از شهر همدان و جاده‌های ارتباطی آن

در حدود سال‌های ۱۸۴۱ - ۱۸۴۰ میلادی (Flandin, 1851 a: 24)

شکل ۲. مهم‌ترین مسیرهای ارتباطی همدان در دوره اسلامی - به همراه تغییرات نگارنده
(سالنامه آماری استان همدان، ۱۳۹۴: ب)

۲,۳ کشاورزی و باغ‌داری

کشاورزی در طول تاریخ یکی از وجوه غالب معیشتی در تمام شهرها و روستاهای منطقه غرب ایران است. در اسناد مکتوب اسلامی به‌ندرت از شهری یاد شده است که فعالیت کشاورزی نداشته باشد. دشت همدان به علت وضعیت زمین‌شناسی و اقلیمی‌ای که پیش‌تر به آن اشاره شد، از خاک مرغوب و مساعدی جهت کشاورزی برخوردار است. در این بخش از کشور، کشاورزی به دو صورت معمول دیمی و آبی صورت می‌گرفته است. این وضعیت کشاورزی در اسناد تاریخی و جغرافیایی، دیده می‌شود (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۰۵). در اسناد مکتوب برجای‌مانده از دوره اسلامی، بارها به وصف وضعیت اقلیمی مساعد (هوای خوب با آب‌های سطحی فراوان)، اراضی حاصلخیز، فراوانی انواع باغ‌های میوه،

زراعت پروتوق با انواع محصولات، ارزانی انواع غله و میوه‌ها، شهر فراخ نعمت و پربرکت با نرخ‌های ارزان، تجارت پروتوق، نان نامطلوب و... همدان پرداخته شده است (اصطخری، ۱۳۶۸: ۱۶۴؛ جیهانی، ۱۳۶۸: ۱۴۱؛ ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۰۵؛ طوسی، ۱۳۸۲: ۲۸۰؛ قزوینی، ۱۳۷۳: ۵۵۹؛ ابوالفداء، ۱۳۴۹: ۴۸۳؛ مستوفی قزوینی، ۱۳۳۶: ۸۰؛ اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۸ ج ۴: ۲۰۷۷؛ تاواریه، ۱۳۳۶: ۱۹۷). با توجه به اقلیمی که همدان در آن قرار دارد (آب‌وهوای مساعد با اراضی حاصلخیز)، رشد و پرورش انواع محصولات زراعی و باغی در آن رایج بوده است. وجود مسیرهای ارتباطی متعدد از این منطقه نیز باعث رونق هر چه بیشتر تجارت همدان با مناطق هم‌جوار به شمار می‌آمده است. به همین دلیل، این دو فاکتور اساسی در اکثریت اسناد مکتوبی که از این شهر اسمی به میان آورده‌اند، به‌وضوح دیده می‌شود.

۱,۲,۳ غلات و حبوبات

در طول تاریخ کشت انواع غلات از مهم‌ترین الگوهای معیشتی غالب در دشت همدان - بهار بوده است. فراوانی انواع غلات و حبوبات رایج و تأثیرگذار در زندگی مردمان این منطقه، از جمله مواردی است که بارها در متون تاریخی به آن‌ها اشاره شده است (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۰۲؛ بلعمی، ۱۳۷۴: ۱۱۶؛ ابن فقیه همدانی، ۱۳۴۹: ۳۹؛ خاقانی، ۱۳۵۷: ۹۰). با توجه به اقلیمی که همدان در آن قرار دارد، باروری انواع گونه‌های متعدد غلات در آن نسبتاً بالا بوده است (مستوفی قزوینی، ۱۳۳۶: ۸۰). اولیا چلیبی (۱۳۱۴: ۳۴۹) در دوره صفویه بخشی از محصولات کشاورزی رایج در همدان را، گندم دانه روشن، انواع جو، پنبه کوهی، پرنجی (غله‌ای شبیه به گندم اما از آن باریک‌تر و ضعیف‌تر)، برشمرده است. تاواریه (۱۳۳۶: ۱۹۷) نیز در همین دوره، اراضی همدان را بسیار حاصلخیز توصیف کرده و اشاره می‌کند که محصولات گندم و برنج به حد افراط در این شهر تولید می‌شود و این اقلام به همه ایالات مجاور آن حمل می‌شوند. در دوره قاجاریه، همدان از ولایت‌های غله‌خیز ایران به شمار می‌آمده است (پولاک، ۱۳۶۸: ۳۵۸). در همین دوره، برخی دیگر از سیاحان نیز به فراوانی برنج و انواع حبوبات مرغوب این منطقه اشاره کرده‌اند (اولیویه، ۱۳۷۱: ۵۱-۵۰). سیف‌الدوله (۱۳۶۴: ۲۷۷) در سیاحت‌نامه خود برخلاف اشاره تاواریه و سایر مورخان به کشت فراوان برنج در همدان، چنین نوشته است: «...گندم این ولایت بسیار مرغوب است و به‌جز کشت برنج همه اقسام زراعی در این شهر دیده می‌شود...». با توجه به وضعیت اقلیمی همدان با آب‌وهوای سرد و خشک جهت کشت برنج، به نظر می‌رسد که این کشت

احتمالاً در سده‌های گذشته، جزو محصولات تولید آن در اینجا بسیار ناچیز به شمار می‌آمده است.

۲,۲,۳ زعفران

کشت وسیع زعفران مرغوب و ممتاز، از دیگر محصولات کشاورزی رایج در همدان است که بارها در متون تاریخی به آن اشاره شده است (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۰۲؛ بلعمی، ۱۳۷۴: ۱۱۶؛ ابن فقیه همدانی، ۱۳۴۹: ۳۹؛ خاقانی، ۱۳۵۷: ۹۰؛ حموی، ۱۳۸۰ ج ۲: ۵۵۹؛ شاردن، ۱۳۳۶ ج ۴: ۵۷). این کشت در ادوار گذشته با توجه به وجود آب‌وهوای سرد و نیمه‌خشک در این بخش از کشور، محصولی رایج به شمار می‌آمده است. علاوه بر همدان، شواهد تاریخی نشان می‌دهد که کشت زعفران در سایر شهرهای مجاور آن از جمله تویسرکان، نهاوند، بروجرد و نیز رواج فراوان داشته است (مستوفی قزوینی، ۱۳۳۶: ۸۲).

۳,۲,۳ محصولات میوه

باغستان و انواع میوه‌های موجود در همدان از دیگر الگوهای معیشتی اساسی است که از قرون نخستین اسلامی تا دوره قاجاریه بارها مورد نکوهش مورخین واقع شده است. فراوانی باغستان‌ها، بوستان‌های وسیع، کیفیت خوب میوه‌های همدان و ارزانی آن‌ها، از جمله مواردی است که در اسناد مکتوب به آن‌ها اشاره شده است (اصطخری، ۱۳۳۸: ۱۶۴؛ جیهانی، ۱۳۳۸: ۱۴۱؛ ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۰۵؛ مستوفی قزوینی، ۱۳۳۶: ۸۰؛ ابوالفداء، ۱۳۴۹: ۴۸۳). در میان مورخان دوره اسلامی، اولیا چلبی (۱۳۱۴: ۳۴۹) تصویر نسبتاً واضحی از انواع میوه‌های موجود در همدان ارائه می‌دهد. وی در این خصوص نوشته است: «...این شهر دارای باغ‌های فراوانی است. در باغ‌های این شهر زیتون، آلوی سرخ و زرد، آلوی بخارا، گلابی گیلانی مشهور است. انگورهای این شهر تلخ است اما درختان انار، لیمو، تورنج و انجیر آن تحسین‌کننده است». در دوره قاجاریه نیز تاکستان‌های انبوه، باغ و بستان‌های وسیع شهر همدان بسیار مشهور بوده است (کرزن، ۱۳۷۳ ج ۱: ۷۱۹). گاسپار دروویل (۱۳۶۵: ۳۶۷) نیز در همین دوره به شهرت باغ‌های همدان به سبب خوبی میوه‌هایش اشاره کرده است.

جدول ۱. انواع محصولات زارعی و باغی رایج در همدان در دوره اسلامی بر اساس اشاره اسناد مکتوب (نگارندگان، ۱۳۹۶)

ردیف	انواع محصولات زارعی و باغی رایج	نام مورخ و جغرافی نویس	سده و یا تاریخ تألیف اثر
۱	انواع غلات، حبوبات و زعفران	ابن فقیه همدانی	۲۹۰ ه.ق.
۲	انواع غلات، حبوبات، زعفران، باغستان‌ها و بوستان‌های وسیع	ابن حوقل	سده ۴ ه.ق.
۳	باغستان‌ها و بوستان‌های وسیع	اصطخری	سده ۳ و ۴ ه.ق.
۴	باغستان‌ها و بوستان‌های وسیع	جیهانی	سده ۳ و ۴ ه.ق.
۵	انواع غلات، حبوبات و زعفران	بلعمی	۳۵۲ ه.ق.
۶	فراوانی انواع غلات و زعفران	خاقانی	۵۵۱ ه.ق.
۷	باغستان‌ها و بوستان‌های وسیع	ابوالفداء	۷۲۱ ه.ق.
۸	زعفران	یاقوت حموی	سده ۷ ه.ق.
۹	باغستان‌ها و بوستان‌های وسیع	مستوفی قزوینی	۷۴۰ ه.ق.
۱۰	گندم دانه روشن، انواع جو، پرنجی، زیتون، آلوی سرخ و زرد، آلوی بخارا، گلایی، انگور، لیمو، ترنج و انجیر	اولیا چلبی	۱۰۶۵ ه.ق.
۱۱	گندم و برنج	تاوارنیه	۱۰۸۱ ه.ق.
۱۲	زعفران	شاردن	۱۰۹۸-۱۰۹۷ ه.ق.
۱۳	برنج و انواع حبوبات	اولیویه	۱۲۱۰ ه.ق.
۱۴	انواع میوه‌های خوب	دروویل	۱۲۲۸-۱۲۲۷ ه.ق.
۱۵	انواع اقسام زارعی به‌جز برنج	میرزا قاجار	۱۲۸۰ ه.ق.
۱۶	انواع غلات	پولاک	۱۲۸۲ ه.ق.
۱۷	تاکستان انگور، باغ و بوستان‌های وسیع	کرزن	۱۳۰۹ ه.ق.

۳,۳ صنایع تولیدی و مشاغل رایج

همدان با پیشینه تاریخی کهن، گنجینه‌ای ارزشمند از صنایع دستی نیاکان خود را به یادگار دارد. در سده‌های نخستین اسلامی پیشه‌ها و صنعت‌های زرگری، پارچه‌فروشی، ساخت انواع ظروف فلزی، صراف‌ی و... در این شهر از رونق ویژه‌ای برخوردار بوده‌اند (احمدی

منش، ۱۳۹۰: ۱۷-۱۸؛ اذکایی، ۱۳۸۰: ۱۶۹). در میان اسناد مکتوب دوره اسلامی، مقدسی (۱۳۶۱: ۵۸۵-۵۸۶)؛ (قرن چهارم هجری) اولین فردی است که از مشاغل مهم شهر همدان با عنوان بازار زرگران در داخل بازار آن یاد می‌کند. بعدها پس از چند قرن، حمدالله مستوفی (۱۳۳۶: ۱۱۵) نیز در قرن هشتم هجری در کتاب *نزهة القلوب*، از این حرفه، به‌عنوان یکی از مشاغل مشهور در این شهر، نام می‌برد. با توجه به وجود معادن طلا و بهره‌برداری از آن در این بخش از کشور، احتمالاً طلاسازی در سده‌های گذشته از حرفه‌های رایج در همدان بوده است. در متون قرن سوم و چهارم هجری به مهارت، زبردستی و آشنایی مردم همدان در ساخت اسلحه، بخوردان، انواع آینه، کفچه خوان، طبل‌های مذهب و... اشاره شده است (ابن فقیه، ۱۳۴۹: ۲۶؛ مقدسی، ۱۳۶۱: ۳۷۴). جرفادقانی (۱۳۵۷: ۴۳۱) صاحب ترجمه تاریخ یمینی در قرن ششم هجری از بازار کهنه‌فروشان همدان به‌عنوان یکی از حرفه‌های رایج در این شهر، نام برده است. از دیگر مشاغل همدان در دوره قاجاریه، عطاری‌هایی بوده که به تعدد و رونق اقتصادی آن‌ها در داخل بازار، به تفصیل اشاره شده است (گروته، ۱۳۶۹: ۲۰۱). صنعت دباغی نیز از دیگر حرفه‌های رایج این شهر در همین دوره است که بسیار معروف و زبان زد مردمان داخل و خارج از کشور بوده است؛ به طوری که در گذشته مردمان این شهر را بدین حرفه می‌شناختند (هالینگبری، ۱۳۸۰: ۱۷۱؛ جکسن، ۱۳۸۷: ۱۷۲-۱۷۱). علاوه بر موارد ذکر شده، کفاشی و قلمدان سازی نیز از دیگر صنایع تولیدی مشهور همدان در دوره قاجاریه به شمار می‌آمده است که به‌طور کامل، به روش‌های عمل‌آوری و تولید آن اشاره شده است (بروکشن، ۱۳۶۷ ج ۱: ۳۰۵). امروزه صنعت کفاشی از صنایع پررونق و تجاری همدان محسوب می‌شود که ریشه در صنعت دباغی و چرم‌سازی این شهر در سده‌های گذشته داشته است. علاوه بر موارد ذکر شده، تولید ظروف مسی، سکه‌های تقلبی، طلاسازی و نقره‌کاری در دوره قاجاریه را - که از صنایع رایج و پررونق در همدان بوده است - باید بدان افزود (کرزن، ۱۳۷۳ ج ۱: ۷۱۹).

۱,۳,۳ تولید چرم

از جمله مهم‌ترین صنایع دستی همدان می‌توان به آثار چرمی اشاره نمود که از قدمت دیرینه‌ای برخوردار است؛ به طوری که صنعت دباغی، سراجی (زین سازی) و چرم‌دوزی این شهر در دوره قاجاریه بسیار مشهور و بی‌نظیر بوده است (میرزا قاجار، ۱۳۶۴: ۲۷۷؛ بروکشن، ۱۳۶۷ ج ۱: ۳۰۵؛ هالینگبری، ۱۳۸۰: ۱۷۱). مردم همدان در طول تاریخ در زمینه تولید، عمل‌آوری چرم و دباغی، دارای مهارت ویژه‌ای در بین ایرانیان بوده‌اند (سالور،

۱۳۷۴: ۳۷۶). در دوره قاجاریه چرم‌های ساغری به رنگ سبز قوس قرچی (رنگین کمانی) این منطقه بسیار ممتاز بوده است (پولاک، ۱۳۶۸: ۳۸۳). جیمز موریه (۱۳۸۶: ۳۰۹) در سفر دومش (۱۸۱۶-۱۸۱۰م.) به همدان درباره چرم این شهر این‌گونه بیان کرده است: «... چرم همدانی زبان زد است مردم آن را سخت نمک‌سود کرده برای پوشش چمدان، زین، چادر، و جز آن به کار می‌برند». جرج کرزن (۱۳۷۳ ج ۲: ۶۰۷) همدان را مرکز عمده دباغی و چرم‌سازی ایران بر می‌شمارد و اشاره می‌کند که جنسی که در اروپا به چرم روسی معروف است در حقیقت در همدان تهیه می‌شده است. وی در ادامه توصیفات خود از همدان، مهم‌ترین محصول محلی این شهر را آثار چرمی دانسته است (همان ج ۱: ۷۱۹). در برخی دیگر از نوشته‌های اواخر دوره قاجاریه نیز به دلیل شهرت مردمان همدان در صنعت چرم‌سازی، به شهر دباغ‌خانه‌ها معروف شده است (جکسن، ۱۳۸۷: ۱۷۲).

۲,۳,۳ نساجی و بافندگی

از جمله صنایع تولیدی همدان منسوجات آن است که اشارات زیادی در متون تاریخی به آن شده است. در سده‌های گذشته فرش نمدی یکی از تولیدات معروف همدان محسوب می‌شده که از جایگاه ویژه‌ای در سطح کشور برخوردار بوده است (موریه، ۱۳۸۶: ۳۰۹). چنانچه می‌بینیم هانری رنه دالمانی (۱۳۳۵: ۱۳۸-۱۳۴) از فرش همدانی که با استفاده از پشم شتر و با رنگ طبیعی همراه با نقش‌های مطلوب و نیز کثرت پشم‌های سفید مایل به زرد، تهیه می‌شده به‌عنوان «سبک همدانی»، در میان انواع سبک‌های مختلف فرش بافی در ایران، نام برده است. وی همچنین همدان را از مراکز عمده فروش فرش در ایران معرفی می‌کند. ارنست اورسل (۱۳۸۲: ۲۴۴) نیز در سفرش به همدان به فرش‌هایی که به تقلید از نقشه‌های اروپایی در آن بافته می‌شده است، اشاره کرده است. در اوایل دوره قاجاریه، در همدان، پارچه‌های حریری و ریسمانی که با استفاده از پنبه‌های همین شهر تولید می‌شده، دیده می‌شود که دارای کیفیت بسیار خوبی بوده‌اند (اولیویه، ۱۳۷۱: ۵۰). بنا بر اشارات متأخرتر، نمدهای ساخت همدان که از موی بز تهیه می‌شده به لحاظ شفافیت و صیقل خاص خود همانند ابریشم بوده‌اند (پولاک، ۱۳۶۸: ۳۸۱). از دیگر حرفه‌های رایج و وابسته به صنعت نساجی و بافندگی در دوره قاجاریه در همدان که از آن در اسناد مکتوب سخن رفته، رنگرزی و نمدمالی است (بروکشن، ۱۳۶۷ ج ۱: ۳۰۵).

۴,۳ معادن

در خصوص معادن تجاری همدان اطلاعات اندکی در اسناد مکتوب دیده می‌شود. نخستین اشاره به استخراج از تون‌های محیطی این منطقه مربوط به سفرنامه ابودلف خزرچی (۱۳۵۴: ۶۸) است. وی در این خصوص نوشته است: «...خاک همدان تماماً با طلا آمیخته است. ذغال سنگ در آنجا کمیاب است. طلایی که به دست می‌آید، معادل آن هزینه استخراج دارد. سودی از آن حاصل نمی‌شود ... و به‌جز معدن سطحی سنگ سنباده، معدن دیگری در آنجا یافت نمی‌شود». این استخراج و جمع‌آوری طلا در دوره‌های متأخرتر (دوره قاجاریه) نیز در دامنه‌های کوه الوند و مزارع همدان از طریق شستشو، دیده می‌شود (پولاک، ۱۳۶۸: ۳۷۳؛ جکسن، ۱۳۸۷: ۱۸۵؛ سیف‌الدوله، ۱۳۶۴: ۲۷۸). علاوه بر آن، همدان در دوره صفویه از مراکز اصلی استخراج و تولید سنگ مرمر و سنگ‌لوح معرفی شده است (شاردن، ۱۳۳۶ ج ۴: ۹۶-۹۵).

جدول ۲. انواع صنایع تولیدی، معادن و مشاغل رایج در همدان در دوره اسلامی بر اساس اشاره اسناد مکتوب (نگارندگان، ۱۳۹۶)

ردیف	صنایع، معادن و حرفه‌های رایج در همدان	نام مورخ و جغرافی‌نویس	سده و یا تاریخ تألیف اثر
۱	اسلحه‌سازی، ساخت انواع آینه، بخوردان سازی، طبل سازی، تولید کفچه خوان	ابن فقیه همدانی	۲۹۰ ه.ق.
۲	استخراج طلا و سنگ سنباده از معادن	ابودلف خزرچی	۳۴۱ ه.ق.
۳	بازار زرگرها، اسلحه‌سازی، ساخت انواع آینه، بخوردان سازی، طبل سازی، تولید کفچه خوان	مقدسی	۳۷۵ ه.ق.
۴	بازار کهنه‌فروشان	جرفادقانی	اواخر سده ۶ ه.ق.
۵	بازار زرگرها	مستوفی قزوینی	۵۷۴ ه.ق.
۶	استخراج و تولید سنگ مرمر و سنگ‌لوح	شاردن	۱۰۹۷-۱۰۹۸ ه.ق.

۷	تولید پارچه‌های حریری و ریسمانی با استفاده از پنبه	اولیویه	۱۲۱۰.ق.
۸	صنعت دباغی، سراجی، و چرم‌دوزی بی نظیر	هالیگیری	۱۲۱۵.ق.
۹	تولید چمدان، زین و چادر با استفاده از چرم، تولید فرش نمدی	موریه	۱۲۳۳.ق.
۱۰	کفاشی، قلمدان سازی، سراجی، چرم‌دوزی، نمدمالی و رنگرزی	بروکشن	۱۲۷۷.ق.
۱۱	صنعت دباغی، سراجی، چرم‌دوزی و جمع‌آوری طلا از طریق شستشو	میرزا قاجار	۱۲۸۰.ق.
۱۲	تولید چرم‌های ساغری به رنگ سبز قوس قرچی، نمدمالی با موی بز، جمع‌آوری طلا از طریق شستشو	پولاک	۱۲۸۲.ق.
۱۳	تولید فرش با طرح‌های فرنگی	اورسل	۱۳۰۲.ق.
۱۴	تولید ظروف مسی، سکه‌های تقلبی، تولید انواع آثار چرمی، دباغی، طلاسازی و نقره‌کاری	کرزن	۱۳۰۹.ق.
۱۵	صنعت دباغی و جمع‌آوری طلا از طریق شستشو	جکسن	۱۳۲۴.ق.
۱۶	بازار عطاری‌ها	گروته	۱۳۲۵.ق.
۱۷	تولید فرش به سبک همدانی	دالمانی	۱۳۲۵.ق.
۱۸	تولید و عمل‌آوری چرم و دباغی	سالور	۱۳۳۹.ق.

۵,۳ تجارت و بازرگانی

با توجه به موقعیت قرارگیری همدان بر سر مسیرهای اصلی کشور، این منطقه درگذر تاریخ از تجارت فعال و پررونقی برخوردار بوده است. به عبارتی دیگر، همدان به جهت قرار داشتن در مسیر اصلی جاده ابریشم، از قرن‌ها پیش یکی از مراکز مهم مبادلات تجاری به شمار می‌آمده و حتی تا اواخر دوره قاجاریه بخش زیادی از مبادلات ایران با غرب از طریق همدان و بغداد صورت می‌گرفته است (ملازاده و محمدی، ۱۳۷۹: ۲۳۸). این تجارت پررونق در منابعی که به توصیف همدان پرداخته‌اند، دیده می‌شود. برای نخستین بار مقدسی (۱۳۶۱: ۵۹۲) در قرن چهارم هجری از صدور پارچه، زعفران، اسپیدروی، روباه، سمور، پوتین، پنیر، قماش متنوع از این شهر به سایر نقاط اشاره می‌کند. ابن‌حوقل (۱۳۶۶: ۱۰۲)

درباره وضع اقتصادی همدان در همین دوره می‌نویسد: «... و در آنجا قیمت‌ها ارزان است و گوسفند و لبنیات و پنیر و انواع کالاهای بازرگانی و ... فراوان است».

اولیا چلبی (۱۳۱۴: ۳۵۰) در سفرش به همدان در سال ۱۰۶۵ ه.ق. اشاره می‌کند که بسیاری از آهنگران و بازرگانان هند، سند، روم، عرب و فارس در این شهر ساکن‌اند و به تجارت در انواع کالاها و پارچه‌ها مشغول‌اند. با توجه به تولید وافر گندم و برنج در همدان در دوره صفویه، تجارت این اقلام به سایر نواحی ایران بسیار پررونق بوده است (تاواریه، ۱۳۳۶: ۱۹۷). شهر همدان در دوره قاجاریه حاکم‌نشین منطقه‌ای پرجمعیت و مرکز توزیع جنس‌های تجاری به مناطق وسیع‌تر بشمار می‌آمده است (پولاک، ۱۳۶۸: ۳۰۹؛ گروته، ۱۳۶۹: ۱۸۳؛ کرزن، ۱۳۷۳ ج ۲: ۶۸۶). انواع لباس، زعفران، اقسام زنبیل‌ها، پوست روباه و سمور، پنیر و... همدان از جمله کالاهایی بوده‌اند که در این دوره به سایر مناطق دیگر ارسال می‌شدند (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۸ ج ۴: ۲۰۹۸). از جمله مهم‌ترین و شاخص‌ترین صنایع همدان که بارها در اسناد مکتوب متأخر به آن اشاره رفته است، صنعت چرم‌سازی است. ویلیامز جکسن (۱۳۸۷: ۱۷۱-۱۷۲) در اواخر دوره قاجاریه در خصوص رونق تجارت و بازرگانی شهر همدان نوشته است: «بازرگان از این شهر به‌عنوان انبار ایران یاد می‌کنند. از جمله کالاهای بازرگانی اجناس چرمی را باید نام برد، زیرا همدان شهر دباغ‌خانه‌هاست، و همدانیان در ساختن و پرداختن و عمل آوردن پوست گاو و گوسفند و ساختن اشیاء مفید و اجناس تجملی از آن‌ها مشهورند». بارتولد (۱۳۰۸: ۱۸۹) به نقل از تومانسکی تجارت و بازرگانی بازار همدان در دوره قاجاریه را، این‌گونه توصیف کرده است: «بازار وسیع و بارونق همدان از مال‌التجاره انگلیس - هند مملو است کاروان‌هایی که حامل مال‌التجاره مزبوره هستند از همدان به طهران و از طریق آوه به رشت می‌روند».

جدول ۳. تجارت و بازرگانی رایج در همدان در دوره اسلامی بر اساس اشاره اسناد

مکتوب (نگارندگان، ۱۳۹۶)

ردیف	تجارت و بازرگانی رایج در همدان	نام مورخ و جغرافی‌نویس	سده و یا تاریخ تألیف اثر
۱	اشاره به تجارت پارچه، زعفران، اسپیدروی، روباه، سمور، پوتین، پنیر، قماش متنوع از شهر همدان به	مقدسی	۳۷۵ ه.ق.

		سایر نقاط	
۲	این حوقل	اشاره به ارزانی، فراوانی و تجارت پروتق گوسفند، لبنیات و پنیر و دیگر کالاهای بازرگانی از شهر همدان به سایر نقاط	سده ۴ ه.ق.
۳	اولیا چلبی	اشاره به سکونت آهنگران و بازرگانان هند، سند، روم، عرب و فارس در شهر همدان که به تجارت در انواع کالاها و پارچه‌ها مشغول بوده‌اند	۱۰۶۵ ه.ق.
۴	تاوارنیه	اشاره به تولید وافر گندم و برنج در همدان و تجارت این اقلام به سایر نواحی ایران	۱۰۸۱ ه.ق.
۵	پولاک، کرزن، گروته	مرکز توزیع جنس‌های تجاری به مناطق وسیع‌تر	۱۲۸۲ ه.ق. ۱۳۰۹ ه.ق. ۱۳۲۵ ه.ق.
۶	اعتمادالسلطنه	اشاره به تجارت انواع لباس، زعفران، اقسام زنبیل‌ها، پوست روباه و سمور، پنیر و... از همدان به سایر مناطق	عهد ناصری
۷	جکسن	اشاره به تجارت آثار چرمی مرغوب	۱۳۲۴ ه.ق.
۸	بارتولد	تجارت اجناس انگلیسی و هندی از شهر همدان به سایر نقاط	۱۳۱۸ ه.ق.

۴. نتیجه‌گیری

بررسی جغرافیای اقتصادی یک منطقه از جمله فاکتورهای اساسی در مطالعه الگوهای معیشتی، فرهنگی و اجتماعی مردمان ساکن در آن محسوب می‌شود. به‌طور کلی مهم‌ترین عناصر تأثیرگذار در سیمای معیشتی دشت همدان - بهار دو عامل ارتباطی و زیست‌محیطی است که در ذیل توصیف این منطقه در اسناد مکتوب دوره اسلامی دیده می‌شود. عبور مسیرهای ارتباطی شاخص از دشت همدان - بهار از جمله مسیر اصلی جاده ابریشم، مسیر فرعی جاده خراسان بزرگ، جاده شاهی، جاده عتبات دوره اسلامی و سایر مسیرهای ارتباطی به‌سوی مناطق غربی، شمال غربی و جنوبی کشور، باعث رونق فعالیت‌های بازرگانی منطقه‌ای و فرا منطقه‌ای در آن بوده است. به‌طوری‌که گاهاً تجار سایر ملل غربی و

شرقی در این شهر به تجارت انواع کالاها می‌پرداختند. موقعیت جغرافیایی این منطقه با اقلیم مرطوب و کوهستانی، آب‌های سطحی و زیرسطحی مطلوب و نیز خاک مساعد با توان کشت و باروری بالا جهت کشاورزی و باغداری، از دیگر علل رونق اقتصادی همدان محسوب می‌شود. علاوه بر آن، وجود توان‌های محیطی همچون ذخایر معادن سنگی و معادن محدود طلا را نیز باید بدان افزود. مجموع این عوامل در کنار هم باعث رونق تجارت، کشاورزی و دام‌پروری و به طبع آن موجب بهبود وضعیت معیشتی مردمان ساکن در این منطقه بوده است. در میان محصولات کشاورزی، انواع حبوبات، گندم، جو و انگور و در میان صنایع تولیدی، صنعت چرم‌سازی، دباجی و منسوجات به ترتیب از جمله مهم‌ترین اقلام مصرفی و تولیدی این شهر در دوره اسلامی محسوب می‌شوند. در اینجا تولیدات صنعتی و کشاورزی به دو صورت خام و عمل‌آوری شده، مورد مصرف و تجارت قرار می‌گرفته است. با توجه به وجود مازاد محصولات تولیدی در همدان، انواع مختلفی از کالاها از این منطقه به سایر مناطق هم‌جوار ارسال می‌شده که این مسئله، باعث خودکفایی و رونق اقتصادی بیش‌ازپیش آن در بازه زمانی مورد مطالعه بوده است.

کتابنامه

- آذرخش، مریم؛ فیاض انوش، ابوالحسن (۱۳۹۴)، «جغرافیای اقتصادی ماوراءالنهر از منظر مورخان و جغرافی‌دانان مسلمان»، رهیافت تاریخی، شماره ۱۰، بهار ۱۳۹۴، صص ۱-۱۸.
- آقامحمدی، مهدی؛ شرفی، حسین (۱۳۹۰)، *تحلیلی بر پراکنندگی جغرافیایی ایلات و عشایر استان همدان*، تهران: قومس.
- ابن فقیه همدانی، ابوبکر احمد بن محمد (۱۳۴۹)، *ترجمه مختصر البلدان*، ترجمه ح. مسعود (محمد رضا حکیمی)، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- ابن رسته، احمد بن عمر (۱۸۹۲)، *الأعلاق النفیسه*، لیدن: مطبعه بریل؛ بیروت: دارصادر.
- ابن حوقل، ابوالقاسم بن حوقل النصیبی (۱۳۶۶)، *سفرنامه ابن حوقل (ایران در صورت الارض)*، ترجمه و توضیح جعفر شعار، تهران: امیرکبیر.
- ابن خردادبه، ابوالقاسم عبیدالله بن عبدالله (۱۳۷۱)، *مسالك و ممالک (ترجمه فارسی قرن پنجم/ششم هجری)*، ترجمه سعید خاکنرد، تهران: موسسه مطالعات و انتشارات تاریخی میراث ملل و موسسه فرهنگی حنفاً.

- ابودلف، مسعربن المهلهل الخزر جی (۱۳۵۴)، *سفرنامه ابودلف در ایران*، با تعلیقات و تحقیقات ولادیمیر مینورسکی، ترجمه ابوالفضل طباطبایی، تهران: زوار.
- ابوالفداء، عمادالدین اسماعیل بن علی (۱۳۴۹)، *تقویم البلدان*، ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- احمدی منش، محمد (۱۳۹۰)، «جغرافیای تاریخی و شهری همدان در سده‌های نخستین اسلامی»، *تاریخ در آئینه پژوهش*، شماره ۲۹، بهار ۱۳۹۰، صص ۲۶-۵.
- اذکائی، پرویز (۱۳۸۰)، *همدان نامه (بیست گفتار درباره مادستان)*، همدان: مادستان.
- اصطخری، ابواسحق ابراهیم (۱۳۴۰)، *مسالك و الممالک*، به کوشش ایرج افشار، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان (۱۳۶۸)، *مرآة البلدان*، ج ۴، به تصحیح و کوشش عبدالحسین نوایی و میرهاشم محدث، تهران: دانشگاه تهران.
- اورسل، ارنست (۱۳۸۲)، *سفرنامه قفقاز و ایران*، ترجمه علی اصغر سیدی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- اولیویه، گیوم آنتوان (۱۳۷۱)، *سفرنامه اولیویه، تاریخ اجتماعی - اقتصادی ایران در دوران آغازین عصر قاجار*، ترجمه محمد طاهر میرزا، تصحیح و حواشی غلامرضا وهرام، تهران: اطلاعات.
- بارتولد، و.و. (۱۳۰۸)، *تذکره جغرافیای تاریخی ایران*، ترجمه حمزه سردادور، تهران: اتحادیه.
- باکینگهام، جیمز (۱۳۸۰)، «سفرنامه همدان جیمز باکینگهام»، ترجمه منیژه اذکایی، *همدان نامه - بیست گفتار درباره مادستان*، تألیف پرویز اذکایی، همدان: مادستان، صص ۴۴۷-۴۶۴.
- بروکشن، هاینریش (۱۳۶۷)، *سفری به دربار سلطان صاحبقران*، ج ۱ و ۲، ترجمه مهندس کردبچه، تهران: اطلاعات.
- بلعمی، ابوعلی (۱۳۴۷)، *تاریخ‌نامه طبری (تاریخ بلعمی)*، به تصحیح و تحشیه محمد روشن، جلد ۳، تهران: البرز.
- پولاک، یاکوب ادوارد (۱۳۶۸)، *سفرنامه پولاک: ایران و ایرانیان*، ترجمه کیکاووس جهاننداری، تهران: خوارزمی.

- تاواریه، ژان باتیست (۱۳۳۶)، *سفرنامه تاواریه*، ترجمه ابوتراب نوری، با تجدیدنظر کلی و تصحیح حمید ارباب شیرانی، تهران: کتابخانه سنایی.
- جرفادقانی، ابوالشرف ناصح بن ظفر (۱۳۵۷)، *ترجمه تاریخ یمنی*، به اهتمام جعفر شعار، چاپ دوم، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- جکسن، ویلیامز (۱۳۸۷)، *سفرنامه جکسن (ایران در گذشته و حال)*، ترجمه منوچهر امیری و فریدون بدره‌ای، تهران: علمی و فرهنگی.
- جهان پور، علی (۱۳۹۱)، *شکوه الوند*، همدان: برکت کوثر.
- جیهانی، ابوالقاسم بن احمد (۱۳۶۸)، *سرزمین‌های اسلامی (اشکال العالم)*، ترجمه علی بن عبدالسلام کاتب، با مقدمه و تعلیقات فیروز منصوری، مشهد: شرکت به نشر و آستان قدس رضوی.
- چلبی، اولیا (۱۳۱۴.ق)، *سیاحت‌نامه اولیا چلبی*، ج ۴، استانبول: مطبعه سی.
- حموی بغدادی، یاقوت بن عبدالله (۱۳۸۰)، *معجم البلدان*، ترجمه علی نقی منزوی، ج ۱ و ۲، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- خاقانی شروانی، افضل‌الدین بدیل بن علی (۱۳۵۷)، *تحفه العراقین*، به اهتمام، تصحیح، حواشی و تعلیقات یحیی قریب، تهران: امیر کبیر.
- زارع ایبانه، حمید (۱۳۹۲)، «تحلیل مکانی پارامترهای کیفی منابع آب زیرزمینی دشت همدان - بهار»، *جغرافیا و مخاطرات محیطی*، شماره ۸، زمستان ۱۳۹۲، صص ۸۶-۶۵.
- زارعی، محمدابراهیم (۱۳۹۰)، «ساختار کالبدی - فضایی شهر همدان از آغاز دوره اسلامی تا پایان دوره قاجار بر اساس مدارک و شواهد موجود»، *نامه باستان‌شناسی*، شماره ۱، دوره اول، پاییز و زمستان ۱۳۹۰، صص ۸۲-۵۷.
- زنده‌دل، حسن (۱۳۷۶)، *مجموعه راهنمای جامع ایران‌گردی*، شماره ۲۷، استان همدان، تهران: نشر ایران‌گردان.
- دروویل، گاسپار (۱۳۶۵)، *سفر در ایران*، ترجمه منوچهر اعتماد مقدم، تهران: شباوینز.
- دالمانی، هانری رونه (۱۳۳۵)، *سفرنامه از خراسان تا بختیاری*، ترجمه محمدعلی فره وشی، تهران: امیر کبیر.
- دوپلانول، ایکس (۱۳۸۶). *جغرافیای اسکان*، ترجمه تیمور قادری، تاریخ ایران کمبریج، ج ۱، تهران، امیرکبیر، صص ۵۱۹-۵۷۷.

فرهنگ جغرافیایی آبادی‌های کشور جمهوری اسلامی ایران - فرهنگ جغرافیایی همدان (۱۳۷۶)، سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، ج ۴۷، تهران: سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح.

فرهنگ جغرافیایی شهرستان‌های کشور - شهرستان همدان (۱۳۸۰)، سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، تهران: فرهنگ جغرافیایی ارتش.

فرهنگ جغرافیایی کوه‌های کشور (۱۳۸۱)، سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، ج اول، تهران: فرهنگ جغرافیایی ارتش.

فطرس، محمدحسن (۱۳۶۸)، «جغرافیای اقتصادی و اهمیت آن در (برنامه‌ریزی) توسعه»، اطلاعات سیاسی - اقتصادی، شماره ۳۰، مرداد و شهریور ۱۳۶، ۵۳-۵۰.

سالور، قهرمان میرزا (۱۳۷۴)، روزنامه خاطرات عین السلطنه (قهرمان میرزا عین السلطنه)، به کوشش مسعود سالور، ج ۱، روزگار پادشاهی ناصرالدین‌شاه، تهران: اساطیر.

سدهی، مرتضی؛ رحمانی، علیرضا (۱۳۸۳)، «پیش‌بینی سطح آب‌های زیرزمینی دشت همدان - با مدل سری‌های زمانی، دوره ۱۵، آب و فاضلاب، شماره ۳، پاییز ۱۳۸۳، صص ۴۲-۴۹».

سالنامه آماری استان همدان (۱۳۹۴)، همدان: معاونت آمار و اطلاعات.

شاردن، ژان (۱۳۳۶)، سیاحت‌نامه شاردن (آداب و عادات، صنایع و تجارت و نقود ایران)، جلد ۴، ترجمه محمد عباسی، تهران: امیر کبیر.

شعبانی، محمد (۱۳۹۴)، بررسی و تحلیل باستان‌شناختی محوطه‌های استقرار بخش مرکزی شهرستان همدان از آغاز دوره اسلامی تا پایان دوره صفوی (پایان‌نامه کارشناسی ارشد)، همدان: دانشگاه بوعلی سینا.

طوسی، محمدبن محمودبن احمد (۱۳۸۲)، عجایب المخلوقات و غرایب الموجودات، به اهتمام منوچهر ستوده، تهران: علمی و فرهنگی.

قزوینی، زکریا بن محمد (۱۳۷۳)، آثار البلاد و اخبار العباد، ترجمه میرزا جهانگیر قاجار، تهران: امیر کبیر.

کرزن، جورج ناتانیل (۱۳۷۳)، ایران و قضیه ایران، ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی، ج ۱ و ۲، تهران: علمی و فرهنگی.

گروته، هوگو (۱۳۶۹)، سفرنامه گروته، ترجمه مجید جلیلود، تهران: مرکز.

- گروسین، هادی (۱۳۸۳)، *جغرافیای تاریخی و ... زیستگاه‌های دره‌ای الوند*، همدان: شهر اندیشه.
- لسترنج، گای (۱۳۶۴)، *جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی*، محمود عرفان، تهران، علمی و فرهنگی.
- محتشم نوری، حسین (۱۳۸۸)، *جغرافیای اقتصادی جهان (با تأکید بر فناوری‌های پیشرفته)*، تهران: آراد کتاب، کهکشان دانش.
- محمدی، مریم؛ شعبانی، محمد (۱۳۹۵)، «معرفی و تحلیل سفال‌های دوران اسلامی محوطه زینوآباد - بهار، همدان»، *پژوهش‌های باستان‌شناسی*، شماره ۱۱، دوره ششم، پاییز و زمستان ۱۳۹۵، صص ۱۵۰-۱۳۵.
- مستوفی قزوینی، حمدالله ابن ابی بکر احمد (۱۳۳۶)، *نزهة القلوب*، به کوشش محمد دبیر سیاقی، تهران: کتابخانه طهوری.
- مطبعی لنگرودی، سید حسن (۱۳۷۲)، «نگرشی در کارکردهای جغرافیای اقتصادی»، *جستارهای ادبی*، شماره ۱، تابستان ۱۳۷۲، صص ۳۴۵-۳۳۳.
- مقدسی، ابو عبدالله محمد بن احمد (۱۳۶۱)، *احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم*، ترجمه علی نقی منزوی، ج ۲، تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان ایران.
- ملازاده، کاظم، محمدی، مریم (۱۳۷۹)، *دایره المعارف بناهای تاریخی ایران در دوره اسلامی (بناهای عام المنفعه - آب‌انبار، بازار، پل و سد، حمام)*، تهران: حوزه هنری (پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی).
- موریه، جیمز (۱۳۸۶)، *سفرنامه جیمز موریه، سفر دوم*، ترجمه ابوالقاسم سری، تهران: توس.
- میرزا قاجار، سلطان محمد (۱۳۶۴)، *سفرنامه سیف‌الدوله*، به تصحیح علی‌اکبر خداپرست، تهران: نی.
- نوذری، حامد؛ زالی، عادل (۱۳۹۲)، «بررسی وضعیت برداشت از آب زیرزمینی آبخوان دشت همدان - بهار»، *دانش آب‌ونحاک*، جلد ۲۳، شماره ۴، صص ۲۹۰-۲۷۷.
- هول، فرانک (۱۳۸۱)، *باستان‌شناسی غرب ایران*، ترجمه زهرا باستی، تهران، سمت.
- یغمایی، امان‌الله، پورشعبانیان، زهرا (۱۳۹۳)، «هویت تاریخی جغرافیای همدان در متون مورخان اسلامی از آغاز تا عصر قاجار»، *سخن تاریخ*، سال ۸، ش ۲۰، پاییز و زمستان ۱۳۹۳، صص ۲۹-۵۰.

جغرافیای اقتصادی دشت همدان... ۲۷

Flandin, Eugène, (1851 a), *Voyage en Perse pendant les années 1840 et 1841*, Paris: MDCCCLI.

<https://www.googlemape.com>